

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЧЕРГІК НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

УДК: 930.2:[069.7:94(477)](043.5)

**МУЗЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК
ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Чергик Н. Ю.

Науковий керівник –
Мільчев Володимир Іванович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя 2023

АНОТАЦІЯ

Чергик Н. Ю. «Музеографічні публікації XIX – початку XX століття як джерело з історії України» – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» – Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, 2023 р.

Наукове дослідження присвячене комплексному аналізу музейних видань XIX – початку XX ст. як історичних джерел. Основним завданням було дослідження процесу зародження та становлення музейних джерелознавчих студій на українських теренах, виявлення джерельного потенціалу вітчизняної музеографії означеного періоду.

Дослідження проведене із дотриманням принципів об'єктивності, історизму та багатофакторності. Філософські (діалектичний, герменевтики) та загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, типологізація, статистичний) методи пристосовані до потреб джерелознавчого дослідження. Використано ряд спеціально-історичних методів (евристика, історико-генетичний, історико-порівняльний, текстологічний, біографічний).

У дисертації проаналізовано такі види музеографічної продукції: каталоги, описи, альбоми, вказівники, звіти музеїв, програми, збірники, монопублікації. Аналізом охоплено переважно музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. Поза увагою залишились видання листового формату (листівки, об'яви, афіші), інформативні властивості яких відносяться до галузі маркетингу, а не джерелознавчих студій. Окрім музеографії, джерельну базу дослідження склали архівні джерела (рукописи музеографічних творів, ілюстративний матеріал до музейного видання, журнали цензурних комітетів, описи архівних справ, листи), опубліковані епістолярні джерела, маргіналії, предмети музейних колекцій. Загально джерельна база становить 145 позицій.

В дослідженні історіографії проблеми показано, що протягом XVI – на початку XVIII ст. описи храмових цінностей та приватних колекцій подавались у формі посилань на авторитетне джерело (тексти Старого Заповіту) та у вигляді передруку музеографічних робіт інших авторів. Протягом XVIII – на початку XIX ст. опубліковані колекції розглядались в якості рекомендованої літератури для наукового розвитку і розширення знань про дари природи та артіфікації. З другої половини XIX ст., на тлі поширення ідей позитивізму, музейні каталоги та описи наділили статусом інструмента історичної науки – довідкового видання, яке дає первинні знання про пам’ятки, що зберігаються в музейних колекціях і можуть бути використані в дослідженнях історії суспільств. Вчені-позитивісти рекомендували звертатись до каталогів та інвентарів на етапі пошуку джерел та визначення теми наукового дослідження. Власне погляд на вітчизняні музеографічні твори XIX – початку XX ст. як на історичні першоджерела проявляється в роботах вчених СРСР з другої половини XX ст. Їх дослідження сфокусовані на проблемі розвитку музейної справи в Україні. Розглядаючи цей процес з точки зору марксистсько-ленінських задач побудови радянського суспільства, джерельний потенціал музеографії дорадянського періоду явно недооцінений, переважно представлений в якості хиб та помилок наукової, колекційної та експозиційної роботи «буржуазної інтелігенції». Науковці незалежної України розкрили джерельну роль музеографії для дослідження регіональних процесів становлення музейної та бібліотечної справи, церковної історії, археології, антикознавчих та мистецтвознавчих студій в Україні. Українські дослідники запропонували новий погляд на музеографічний доробок XIX – початку XX ст., проаналізувавши його через призму націотворчого руху в Україні. Результат дослідження представлений в параграфі 1.2, а також у параграфі 2.2 та в Розділі 4.

Важливий напрямок дисертаційного дослідження стосується терміну «музеографія», процес становлення якого на українських теренах представлений в контексті розвитку дефініції в європейському та українському

науковому просторі. В роботі продемонстровано злам етимологічної дефініції в європейському музеологічному дискурсі, де з другої половини ХХ ст. «музеографією» називають практичні дії з музейною колекцією (наприклад, створення експозиції). Тим часом, в СРСР, у пострадянському науковому дискурсі та в Україні поняття хоча й отримало розвиток, проте залишилось на «етимологічних» позиціях. Так, в більш широкому розумінні, музеографія розглядається як галузь музеєзнавства і являє собою *вид наукової роботи, направленої на опис музею та / або його колекцій*; у вузькому розумінні музеографія – це *публікації про музей та його колекції*. В даній дисертації поняття «музеографія» ужито в другому значенні. Автором дослідження відзначене слабке уведення слова «музеографія» до наукового лексикону вітчизняних музеєзнавців, істориків, музейних працівників. Результат дослідження представлений в параграфі 1.1.

Процес становлення та розвитку музеографічного видавництва в Україні досліджений у персоніфікованому вимірі, в контексті економічних, політичних, соціокультурних змін в Російській імперії. До уваги взято розвиток капіталістичних відносин, процеси урбанізації та міграції, цензурне законодавство, воєнно-революційні рухи. В параграфах 2.1 та 2.2 показано, що українські музеографи діяли в несприятливих суспільно-політичних умовах, лавірували між патріотичними поривами та необхідністю підкорятися вимогам імперської машини щодо національного питання та національної історико-культурної спадщини. В таких реаліях розквіт музеографії відбувся завдяки титанічній праці усіх долучених до музеографічного процесу осіб. Їх персональні фінансові внески, фізичні зусилля, витрати часу на збір, наукову атрибуцію, збереження та оприлюднення пам'яток – обернулися на вдалий старт вітчизняної музеографії, започаткували музейне джерелознавство в Україні.

Етап функціонування музейних видань прослідкований від часу їх виходу у світ до сучасних археологічних, історичних, музеологічних, етнографічних, культурологічних студій (параграф 2.2). Даний блок дослідження демонструє

віднесення музейних видань до наукових публікацій та висування до такого інтелектуального продукту високих вимог як щодо змісту (атрибуцій), так і щодо оформлення (музеографічної ілюстрації). Виявлено пролонговану затребуваність музейних видань XIX – початку XX ст. у дослідженнях різних галузей знання та в мистецьких практиках. Доведено їх успішне використання як по свіжих слідах, так і в пізніші часи, в тому числі в сучасних наукових та творчих проєктах.

Вагома частина дослідження стосується виведення типових рис музейних видань та класифікації вітчизняного музеографічного доробку другої половини XIX – початку XX ст. (Розділ 3). Враховуючи принцип єдності змісту та форми, до уваги взято формальні ознаки видань (формат, кількість сторінок, наявність або відсутність ілюстративного додатку, періодичність виходу) та суттєві ознаки (зміст, структура, стилістика викладу матеріалу, повнота музеографічних описів). В результаті аналізу 84 зразків музеографічної продукції, запропонована наступна їх класифікація: *каталоги*: 1) комбінований каталог – охоплює колекції різного хронологічного та видового сегменту; 2) профільний каталог – описує пам'ятки певного виду; 3) каталог виставки – його структура залежить від теми, виду презентованих пам'яток, об'єму виставкової площі, кількості учасників заходу; *описи*: 1) опис-каталог – публікація у вигляді каталожного переліку; 2) опис з каталогом – розповідь про колекцію доповнена каталогом; 3) опис-оповідь – чисто оповідний твір про музей або колекцію; *альбоми*: 1) ілюстрований альбом – містить виключно ілюстрації, текст присутній тільки у службовому апараті видання (титул, видавництво, цензурна відмітка, об'яви та оголошення, підписи до ілюстрацій); 2) альбом-опис – ілюстрації доповнені оповідним твором, який є органічною частиною публікації; 3) анотований альбом – до ілюстрацій додано анотації щодо кожного опублікованого предмету; *путівники*: 1) путівник стаціонарної музейної експозиції; 2) путівник тимчасової виставки; *звіти*: 1) звіт приватного музею – зазвичай не містить фінансових показників; 2) звіт музею громадського статусу – фінансова звітність становить важливу частину публікації; *програми* – чітко

окреслена перспектива роботи музею, спонукальний твір до громади брати участь в розбудові музею; *збірники*: 1) комбінована публікація – презентація колекцій кількох власників або музеїв; 2) моновидання – під титулом «Збірник» опубліковано твір одного автора або монографічне дослідження кількох авторів; *моновидання* – книга або брошура, яка містить розповідь про музей або наукове дослідження щодо певного предмету колекції.

Переважна частина дисертації присвячена виявленню джерельного потенціалу музейних видань. Джерелознавчий аналіз проведений за двома напрямками: музеографія як історіографічне джерело становлення музейного джерелознавства; музеографія як показник становлення музейного джерелознавства збірок запорозької тематики.

Перший напрямок представлений в параграфах 4.1 та 4.2. Дана частина дослідження демонструє рецепцію до музеографічної роботи позитивістських концептів історіописання та позитивістських методів історичного дослідження, а саме: зосередженість музеографів у більшому ступеню на соціально-економічних та соціокультурних явищах, в меншому – на військово-політичних подіях та індивідуальній історії; опора на історичний факт, зафіксований у джерелі (археологічній знахідці, творі мистецтва, пам'ятці писемності, предметах етнографії); націленість на виявлення причинно-наслідкового зв'язку, пошук чинників прогресу та стагнації культурного розвитку суспільств; залучення досягнень природничих наук до історичного дослідження; дотримання принципу об'єктивності, фактографізму, використання методів індукції, порівняння та параметрії. Теоретичне осмислення музеографами предмета колекції як історичного джерела продемонстроване діапазоном понять, якими оперували автори для означення музейних пам'яток. Показано, що музеографи не занурювались у проблему поняттєвої різниці слів «речі», «предмети», «знахідки», «матеріали», «вироби», «старожитності», «старовина», «пам'ятки», «сліди», «залишки». Однак, вони ясно вивели джерельну роль музейних пам'яток як первинного та вторинного носія інформації про безпосередні (об'єктивні) факти минулого. Крім того, вітчизняні музеографи

другої половини XIX – початку XX ст. відзначили здатність пам'яток відображати ментальні риси населення, виступати втіленням його смаків та естетичних потреб.

Другий напрямок представлений у параграфі 4.3. Проаналізовано музейні видання, в яких уведено до наукового обігу предмети запорозької старовини та пам'ятки дотичні історії запорозького козацтва. Встановлено ступінь репрезентативності та достовірності музеографії у відображенні цілого ряду фактів колекційної діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст. В дисертації показано, що музейні видання достатньо повно презентують речовий світ матеріальної та духовної культури запорожців. Описами охоплено предмети побуту, одяг, зброю та обмундирування, предмети особистого вжитку, народний живопис. Досить інформативні музеографічні твори для відтворення соціального портрету колекціонерів запорозької старовини та фондоутворювачів музейних колекцій запорозької тематики. Недоліками відзначається атрибутивна складова музеографії, а саме: неповноцінне інформування про географію та способи надходження запорозьких старожитностей до музейних збірок; помилки в описах фізичних параметрів предметів (не вірна передача кольору, форми, розмірів, часто повна відсутність таких даних); сумнівні висновки щодо призначення предметів, галузей та способів їх використання.

Крім суто фактографічних показників, в параграфі 4.3 розкритий джерельний потенціал музейних видань для дослідження історії запорозького козацтва. Об'єктом аналізу виступили предмети колекцій, які відображають розтиражовані характеристики запорожців: віднесення себе до православного віросповідання та усвідомлення себе захисниками християнського світу; ототожнення запорожців із гайдамацьким рухом, здобичництвом, холостякуванням та відповідним такому стилю кінцем життєвого шляху; образ здорових чоловіків з візуальною ознакою належності до запорожців – «оселедцем-чуприною»; образ запорожця-хлібороба на фронті. Дослідженням встановлено, що музеографічні твори не завжди подають точну

інформацію про запорозькі старожитності. Тож, залучення їх в якості історичних джерел потребує перевірки атрибуцій.

В цілому, дисертаційним дослідженням встановлено, що музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. характеризує високий ступінь фактографізму, який може бути задіяний у дослідженнях матеріальної культури населення України від найдавніших часів до початку XX ст. Значний джерельний потенціал стосується розвитку колекційної та музейної справи в Україні в зазначений період часу. Музеографічні тексти володіють потужним інформативним ресурсом для вивчення тенденцій історіографічної та джерелознавчої роботи в Україні. Сукупно усі означені показники демонструють особливості становлення музейного джерелознавства на теренах України, а саме: осягнення інформативної ролі музейних пам'яток для історичного дослідження, відпрацьовування методів роботи з такими джерелами, оформлення поліграфічної традиції їх опублікування та уведення до наукового обігу.

Автор дисертаційного дослідження наголошує на непересічній ролі музейних видань XIX – початку XX ст. в якості доказової бази належності певного артефакту (музейної пам'ятки) до музейного фонду України, що особливо актуалізувалось в умовах нищення, викрадення, псування культурної спадщини України в ході військової агресії Російської Федерації на терени України 2014 – 2023 рр.

Ключові слова: музеографія, музейне видання, джерелознавство, музейне джерелознавство, концепти позитивізму, запорозьке козацтво, запорозькі старожитності, музейна пам'ятка, колекція, музей.

ANNOTATION

Cherhik N. U. «Museographic publications of the XIX th – beginning of the XX th centuries as a source of the history of Ukraine» – qualification study on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy on the speciality 032 «History and archeology» – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia 2023.

Scientific research is dedicated to a complex analysis of museum editions of the XIX th – beginning of the XX th centuries as historical sources. The main task was to study the process of origin and formation of museum source studies in the Ukrainian territory and identify the source potential of native museography of the specified period.

The research was performed in compliance with principles of objectivity, historicism and multifactority. Philosophical (dialectal, hermeneutical) and general scientific (analysis, synthesis, induction, typologization, statistical) methods which are adjusted for needs of modern source study. A number of specifically-historical methods were used (heuristics, historical-genetic, historical-comparative, textological, biographical).

The next types of museographic items were analysed in the dissertation: catalogues, descriptions, albums, pointers, museum reports, programmes, digests, mono publications of the second part of the XIX th – beginning of the XX th. Publications of sheet format (postcards, ads, posters), informational qualities of which are related to marketing but not to source research, were left without attention. Together with museography a source database of the research was taken from archives (manuscripts and museographic works, illustrative material for museum editions, registration and accounting logs of censorship committees, letters), published epistolary sources, marginalities, items of museum collections. The source base consists of 145 positions in total.

In the study of historiography of the problem it is shown that during the XVI th

– early XVIII th centuries descriptions of temple values and private collections were presented in the form of references to an authoritative source (texts of the Old Testament) and in the form of museographic reprints of other authors. During the XVIII th – early XIX th centuries museum works were considered as a recommended literature for scientific development and expansion of knowledge about the gifts of nature and artification.

From the second part of the XIX th century, against the background of spreading ideas of positivism, museum catalogues and descriptions were given the status of a historical science tool – reference edition which gives primary knowledge about tokens which are kept in the museum collections and can be used in the society history studies.

Positivists recommended to consult catalogues and lists on the stage of sources search and definition of the scientific research topic. Actually, a view on the domestic museographic works of the XIX th – beginning of the XX th centuries as on the historical primary sources appears in the works of the USSR scientists from the second part of the XX th century.

Their researches were focused on the problems of museum work in Ukraine. Considering this process in terms of Marxist-Leninist problems of building Soviet society, the source potential of the pre-Soviet period museography was obviously underestimated. It was mostly presented as faults and mistakes of scientific, collection and exposition work of «bourgeois intelligentsia». Scientists of independent Ukraine have revealed the source role of museography for the study of regional processes of the formation of museum and library work, art studies in Ukraine.

Ukrainian researchers have offered a new view on the museography work results of the XIX th – beginning of the XX th centuries having analysed it from the point of view of the national formation movement in Ukraine. The result of the research is presented in paragraph 1.2.

An important direction of the dissertation research concerns the term «museography» which process of formation in the Ukrainian territory is presented in

the context of definition development in the European and Ukrainian scientific space.

The work is demonstrating the breakdown of the etymological definition in the European museological discourse where beginning with the second part of the XX th century practical actions with a museum collection (e.g. creating an exposition) are called «museography»; and unchanging perception of museography as a scientific work aimed at the description and/or its collection – in the USSR, and the post-Soviet museological discourse and in Ukraine.

There is noted a poor introduction of the word «museography» into the lexicon of domestic museum scholars, historians, museum workers. The result of the study is presented in paragraph 1.1.

The process of formation and development of museographic publishing in Ukraine has been investigated in the personological dimension, in the context of economic, political, socio-cultural changes in the Russian Empire. The development of capitalist relations, processes of urbanisation and migration, censorship legislation and military-revolutionary movements are taken into account.

In paragraphs 2.1 and 2.2 it is shown that Ukrainian museographers acted in the adverse socio-political conditions thinking «in the system of the hierarchy of numerous dedications», manoeuvred between patriotic gusts and the necessity to obey to the requirements of the imperial machine on the national question and national history-cultural heritage.

In such realias the flowering of museography was due to the titanic work of all persons involved in the museography process. Their personal financial contribution, physical efforts, time spent on collection, scientific attribution, preservation and publication of monuments – turned into the successful start of domestic museography and launched museum source study in Ukraine.

The stage of museum publications functioning is traced from the time of their release to modern historical, museological, ethnographic and cultural studies (paragraph 2.2). This bloc of the research is demonstrating the attribution of museum publications to the scientific publications and setting up the high standards to such an intellectual product for both its content (attributes) and design (museographic

illustration). The prolonged demand for museum publications of the XIX th century – beginning of the XX th century in studies of different fields of knowledge and in art practices has been revealed. Their successful usage has been proven both without delays and later in time including modern scientific and art projects.

A significant part of the study refers to the definition of typical treats of museum publications and classification of domestic museographic heritage of the second part of the XIX th – beginning of the XX th centuries (Chapter 3). Taking in consideration the principle of unity of content and form formal features of publication (format, number of pages, presence or absence of an illustrative appendix, frequency of publishing) and significant attributes (content, structure, stylistics of the material presentation, completeness of museographic descriptions) have been taken into account.

In the result of analysis of 84 samples of museographic items next classification has been proposed: *catalogues*: 1) combined catalogue – covers collections of different types and different chronological segment; 2) profile catalogue – describes items of a certain type; 3) exhibition catalogue – its structure depends on the topic and type of presented monuments, volume of exhibition square, number of participants of the event; *descriptions*: 1) descriptive catalogue – a publication in the form of a catalogue list; 2) description with a catalogue – a description of a collection complemented with a catalogue; 3) description-story – a purely narrative work about a museum or collection; *albums*: 1) illustrated album – contains only illustrations, the text is present only in the back matter of the publication (title, publishing house, censorship mark, ads and ads, signatures for illustrations); 2) the album-description – illustrations are supplemented with a narrative work, which is an organic part of the publication; 3) annotated album – annotations have been added to the illustrations for each published object; *guides*, are distributed on a formal feature: 1) a guide to a stationary museum exposition; 2) a guide of a temporary exhibition; *reports*: 1) a private museum report – usually does not contain financial indicators; 2) the report of the museum of public status – financial statements are an important part of the publication; *programs* – a clear

prospect of the museum's work, the motivating work towards the community to participate in the development of the museum; *digests*: 1) combined publication – presentation of collections of several owners or museums; 2) mono publication – a work of one author or a monographic study of several authors has been published under the title «Collection»; *mono-publication* – a book or brochure which contains a story about a museum or scientific research on a particular collection object.

The most part of the dissertation is dedicated to the identification of the source potential of museum publications. Source analysis was carried out in two directions: museography as a historiographical source of formation of museum source studies; museography is an indicator of the formation of museum source study of Zaporizhzhia topics.

The first direction is presented in paragraphs 4.1 and 4.2. This part of the study demonstrates the reception for the museographic work of positivist concepts of historiography and positivist methods of historical research, to be more specific: a focus of museographers to a greater degree on socio-economic and socio-cultural phenomena and less – on military-political events and individual history; reliance on a historical fact recorded in the source (archaeological find, work of art, writing monument, ethnography); focus on identifying causal relationships, searching for progress and cultural development stagnation factors of societies; involvement of the achievements of the natural sciences in historical research; adherence to the principle of objectivity, factual account, usage of induction methods, comparison and physical traits of objects. Theoretical comprehension of collection object by museographers as a historical source is demonstrated by a range of terms which authors operated for definition of the museum monuments. It is shown that museographers did not dive into the term difference between words «things», «objects», «findings», «materials», «products», «antiquities», «antiquity», «monuments», «traces», «remains». However, they clearly outlined the source role of museum monuments as a primary and secondary carrier of information about the direct (objective) facts of the past and also noted the ability of monuments to reflect mental traits of the population, their tastes and aesthetic needs.

The second direction is presented in paragraph 4.3. Those museum publications are subjected to analysis in which objects of Zaporizhzhya antiquity and monuments connected with the history of Zaporizhzhia cossacks are involved in the scientific circulation. The degree of representativeness and authenticity of museography is established in displaying of the number of facts of collecting in the second part of the XIX th – beginning of the XX th centuries. The dissertation shows that museum editions have sufficiently fully presented the real world of the material and spiritual culture of the Cossacks. The descriptions include household items, clothing, weapons and uniforms, personal objects, folk painting. Quite informative museographic works are for reproduction of social portraits of collectors of Zaporizhzhia antiquity and funders of museum collections of Zaporizhzhia topics. Disadvantages are an attributive component of museography, to be more specific: inferior informing about the geography and ways of receipt of Zaporizhzhia antiquities to museum collections; mistakes in descriptions of physical parameters of objects (incorrect transmission of colour, form, size, often a complete absence of such data); doubtful conclusions about the purpose of objects, industries and ways of their use.

In addition to purely factual indicators, paragraph 4.3 reveals the source potential of museum publications for the study of the history of the Zaporizhzhia Cossacks. The object of analysis became the objects of collections that reflect the widely reproduced characteristics of the Cossacks: attributing themselves to the Orthodox religion and awareness of themselves as defenders of the Christian world; identification of Cossacks with the Haidamak movement, brigandage, bachelorhood and an appropriate for such a lifestyle end of the life path; the image of healthy men with a visual sign of belonging to the Cossacks - «the chub-oseledets»; the image of azaporozhets-grain grower on the frontier. The study found that museographic works do not always provide accurate information about collections objects. Therefore, an implication of them as historical sources requires the check of attributions.

In general, the dissertation has found that museum editions of the second part of the XIX th – beginning of the XX th centuries characterise the high level of factualism which can be involved in the research of material culture of the Ukrainian

population from ancient times to the beginning of the XX th century. Significant source potential considers the development of collecting and museum business in Ukraine in the determined time period. Museographic texts have a powerful informative resource for studying tendencies of historiographic and source study work in Ukraine. All together these indicators demonstrate the peculiarities of the formation of museum source studies in the territory of Ukraine, namely: comprehension of the informative role of museum monuments (mainly material and graphic) for historical research, working out methods of work with such sources, design of the polygraphic tradition of their publication and introduction to scientific circulation.

The author of the dissertation emphasises the extraordinary role of museum publications of the XIX th – beginning of the XX th centuries as an evidence base of belonging of a certain artefact (museum monument) to the museum fund of Ukraine, which was especially became actual in the conditions of destruction, theft, spoilage of Ukrainian cultural heritage during the war aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine 2014 – 2023.

Key words: museography, museum publication, source study, museum source study, positivism concepts, Zaporizhzhia cossacks, Zaporizhzhia antiquities, museum monuments, collection, museum.